

NAGY PÉTER

EGY DERÉK HONFI EMLÉKKOSZORÚJA*
(Vas Gerebenről)

„Miért éppen Vas Gereben?”

Azokban a hónapokban, amelyekben e munka előkészületeivel foglalkoztam, ha megkérdezték, mit csinálok éppen s megmondtam, hogy Vas Gerebenről szeretnék valamit írni, szinte szabályszerűen a fenti mondatot kaptam válaszul. Szakmabelitől, laikustól egyaránt; ami jól mutatja, hogy e derék múlt század közepi szerző ma valójában nem tartozik az irodalmi problémák közé; elfedte az idő pora, behullott abba az irodalmi avarba, amely az erdő talaját fedi s láthatatlan, titkos szájakon táplálja a felhajtó suhángokat. A mai fiatalok, még az irodalom iránt fogékonyak is, tapasztalatom szerint még a nevét se, vagy legföljebb a nevét hallották: sem nekik nem jutott eszükbe kezükbe venni műveit, sem mestereiknek, kezükbe adni azt. E tekintetben Vas Gereben valóban kortársai jelentős részének sorsára jutott: aktív irodalmi létezése megszűnt.

De nem volt ez mindig így. Ha eszembe jutott a szerző, azért volt, mert fiatal-ságomban, a gyermekkor és a kamaszkor határán, lelkesen és örömmel olvastam műveit. Nem mondhatnám, hogy bármire is emlékeztem volna belőlük több mint félévszázad múltán – ezért is vettem kézbe újra –, csak az íze maradt meg az olvasmányok: a jóize. S érdeklődésemre hamarosan kiderült, hogy nem vagyok egyedi eset: kortársaim s nálam fiatalabbak is, mindazok, akiknek kora kamasz-kora a második világháború előtti időre esett, szinte kivétel nélkül arról számoltak be, hogy nekik is kedves gyermekkori olvasmányuk volt Vas Gereben – csak a fiatalabb nemzedékek számára vált holt adattá. Mint annyi másban, a második világháború ebben is döntő és eltörölhetetlen választóvonalként jelentkezett.

Ez a hirtelen változó magasságú és mélységű hullámvonal, amellyel Vas Gereben olvasottságának, népszerűségének mutatóit ábrázolni lehetne, már életében és korai utókorában is megmutatkozott. Életében hiába törekedett: a „magas irodalom” művelői és korifeusai bár ismerték, tán emberileg nem egy esetben kedvelték is, de igazán komolyan soha nem vették. Nem így az olvasóközönség: művei – hogy most számos lap-kezdeményéről és adoma gyűjteményéről szó se essék – általában két-három kiadásban jelentek meg *Összes munkái* századfordulós kiadása előtt, ami nem kis népszerűsége, olvasottságra mutat. S maga a tény: hogy a századfordulón kiadói üzlet, sikeres vállalkozás volt tizenkét illusztrált kötetben kiadni *Összes munkáit*, azt mutatja, hogy ez idő tájt még szilárd és komoly olvasóbázisra támaszkodhatott az író híre, amely csak az elkövetkező évtizedekben csúszott a felnőtt és ifjúsági irodalom határára.

A továbbiakban tehát nem valamiféle irodalmi „Justizmord”-ot próbálok jóvá-tenni; ellenkezőleg, inkább azt bizonyítani, hogy megítélése, elhelyezése elég korán és elég igazságosan megtörtént. Ha mégis érdemes vele foglalkozni, talán döntően azért, mert a múlt század közepi magyar társadalom nem jelentéktelen

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1996. január 15-i felolvasó ülésén.

részének ízlésvilágára, gondolatvilágára vet hű és érdekes fényt Vas Gereben munkássága; éppen arra az időre, amelyről mindmáig a legkevesebbet tudunk, az ötvenes, hatvanas évekre.

A víg pajtás

Mintha későbbi életrajzírói szeméremből hallgatnák el: Vas Gereben a „nagy nemzedék” tagja volt, egyidős Petőfivel, két évvel öregebb Jókainál – körülbelül velük együtt is indult, bár másfelé tartó életpályán.

És más sorból: apja Batthyány herceg dunántúli birtokán, Fürged pusztán volt ispán. Vas Gereben gyermekora fél-paraszti, fél-úri helyzetben telik, s amennyire a visszaemlékezésekből kivehető, ezzel a helyzetével vissza is élt. Fékezhetetlen, rabiátus gyerek volt, akitől kortársai félték; ugyanakkor kedves pajtás, aki könnyen vezéri szerepre jutott. A család háttere eléggé zavaros: szinte bizonyos, hogy paraszti sorból jött az öreg Radankovics, s neki nagy társadalmi emelkedés volt előbb az urasági huszár, majd az urasági ispán rangja. Nagy a valószínűsége, hogy *Az életúnt ember* egyik főalakja, Marci, a csikósbojtár története apja életének kissé idealizált, kissé regényesített változata: magyarán az öreg Radankovics bizony szökött jobbagy volt-lehetett, aki valahogyan beverekedte magát a herceg kegyeibe, huszár lett s a többi: sikerült kiemelkednie a paraszti sorból, de éppen hogy csak a szélére kapaszkodott fel az úri világnak.

Mélyen vallásos, katolikus volt a család: anyja álma, hogy a fia pap legyen. Neki is indult ennek az útnak, de – valószínűleg szerencséjére – csődöt mond: amikor fel akarja vétetni magát,¹ a Veszprémben végzett hat gimnáziumi osztály kevés. Szülei ezért Pécsre adják az utolsó két osztály elvégzésére, hogy ott közvetlenül átléphessen a teológiára.

Itt azonban élete második kudarca éri: a sikere válik bukásává. Az ifjúság vezére minden csibészességben és korhelykedésben; többszöri büntetés után végül is az iskola elvégzése előtt kicsapják. A papi pályának befellegzett.

Apja beszerzi a Batthyány-uradalomba írnoknak; de itt sem „embereli meg magát”. Ellenkezőleg: a tisztartó uraskodása felháborítja, a sivár írnoki munka elkészeríti, színészkedéseivel, gunyoros írásaival mulattatja a hozzá hasonlóan görbedő írnokokat és bősziíti fel a felsőbbiséget. Innen is kicsapják – illetve maga mond le egy vizsgálat következtében, de a tisztartó nemcsak rajta, a családján is bosszút áll; apját nyugdíjaztatja. S mert a baj nem jár egyedül, felelőtlenül aláírt nyugtáiváltói is a családra zúdulnak: szinte teljesen tönkremennek belé.²

A maga fellengzős módján elhatározza, hogy tovább nem lesz a szülei terhére, sőt dicsőséget hoz a családra: ügyvéd lesz. De nincs meg az érettségije. Ezen ne múljék: már ekkor is megkezdett, s élete folyamán sűrűn folytatott vándorlása során Sárvárrott összetalálkozik egy Radákovits Bódog nevű ifjúval, aki éppen letette az érettségét, de mivel állást kapott közben, ki se akarja váltani a bizonyítványt. Radankovics Józsefnek ez kapóra jön: újdonsült barátja-rokona nevé-

¹ Vas Gereben életének tényeit túlnyomórészt VÁLI 1883-ból veszem. Tudtommal eddig a legalapabb feldolgozása életrajzának, azzal a különös előnnyel, hogy Váli az írónak még számos kortársával beszélhetett – s azzal a hátránnyal, hogy a kor általános gyakorlata szerint forrásait nem nevezi meg. Ennek ellenére adatszerűségében általában igen megbízhatónak és lelküismeretesnek látszik.

² Megint szinte bizonyos, hogy *A nemzet napszámásai* egyik nyomatékos mellékalakja, a később Megyeri színésszé lévő Stand története, harcai írnok korában a tisztartóval ennek az ifjúkori élménynek a nem is nagyon áttételes megörökítése.

ben kiváltja a bizonyítványt, a Bódog mellé odakanyarítja a Józsefet s így iratkozik be a győri jogakadémiára.

Ne szépeítsük a dolgot: a jövődő Vas Gereben, aki ekkor még korántsem író, csak tréfamester, okirathamisítással lép az ügyvédi pályára. Ígéretes kezdet. De úgy látszik, a sorozatos bukások ekkor hasznára válnak: megmarad a tanulmányai mellett, sok nélkülözés közben sikeresen végzi iskoláit, egyben a fiatal-ságnak is vezérévé válik: itt is, majd Sopronban, elkövetkező patvarista korában ő a fiatalság hangadója.

Már jogakadémista korában írogat, elsősorban abban a nemben, amely írnok korában is a kétélű dicsőséget biztosította számára: humoreszkeket. Ezekre felfigyelt Kovács Pál, a maga korában nagytekintélyű orvos-író, s nagy jövőt jósol neki. Innen s ekkortájt veszi fel írói álnevét, mely szinte nevévé válik; s e név elsősorban arra utal, hogy szerzője a kemény, sőt durva humortól, gúnytól sem riad vissza.

Győrött az akadémiai ifjúság hangadója, Sopronban sikeres patvarista, s a győri híre elkíséri: érthető, ha teljes mellet veti magát a forradalom előtti hangulathul-lámokba. Már ettől megnőtt öntudattal Pesten, jurátusi esküje alkalmával, 1846-ban felkeresi Frankenburg Adolfot,³ aki szintén írásra biztatja; ettől kezdve mind gyakrabban – elsősorban humoros írások alatt és álnéven – szerepel az Életképek, a Pesti Divatlap, a Pesti Hírlap, a Jelenkor lapjain.

Sorsa megint felmenő hullámban van: hamarosan ügyvédi vizsgát tesz, sikerrel kezdi ügyvédi pályáját Győrött, ahol „a város legszebb lányát” veszi feleségül. Így éri a forradalom: azonnal teljes mellet beléveti magát, megírja a forradalom támogatására az *Öreg ABC vénembernek számára* című, vívmányokat és célokat népszerűsítő kiadványát; a kiadvány anyagilag is sikeres volt, mert a megye magas példányszámban rendelte meg és osztotta szét a falusi nótáriusok között.

Szóban is agítál a forradalom kitörése után, Győrött és a környező falvakban népgyűléseket tart; logikus tehát, hogy amikor megalakul a kormány, és a forradalom intézkedéseit, céljait a falusi nép között népszerűsítő lapot tervez „A Nép Barátja” címmel, rá – rá is – gondolnak, mint szerkesztőre. Petőfi azonban kezdetől fogva gyanakvással szemléli kor- és pályatársát: ha nem tudja rávenni barátját, Aranyt, hogy vállalja a lap szerkesztését, legalább azt sikerült elérnie, hogy társszerzőként jegyezze. Ha Arany szerkesztőtársaként jegyzi is a lapot, a munkát teljesen Vas Gereben kezében hagyja; rövidesen keserűen megbánja, nem ért egyet sem az irányával, sem a modorával a lapnak, amelyen rajta a neve: szájbarágó, „hallja kend”-esen lekezelő, fölületesen és hitványul szerkesztett lap. Kidolgozza a maga elképzelését arról, milyennek kellene lennie egy igazi néplapnak.⁴ Máiig érvényes elveket, szempontokat szögez le kisebb esszévé kerekedő levelében. De tenni nem tehet semmit: félnék, visszahúzódó természete lehetetlenné teszi a botrányos nyílt törést, talán a csurranó-csöppenő, onnan származó forintok is béketúrásra intik; bezzeg Petőfit nem, aki levelezésükben néhány élesen vágó mondatral szinte egy életre jellemzi a lapot és Vas Gerebent.⁵

³ VÁLI, 1883. 21–22.

⁴ *Arany levelezése*, 1975. 214–217.

⁵ „A legpecsovicsabb lap széles e hazában a nép barátja, értvén benne kedves collegád royalistico-ministerialis cikkeit. Ezt én mindjárt eleinte vagyis előre sejtettem sőt neked is megmondtam, hogy Vas Gereben ha nem gazember is, de éretlen legény. – De én ökelme becsületében sem bízom határtalanul, azért hatalmazz föl engem világosan legközelebbi leveledben, hogy megszámlaltassam őt a lap jövedelméről, ha jónak látod. Én jónak látom.” Petőfi Aranyinak 1848 augusztusában. Uo. 225.

Nem tudjuk rekonstruálni írónk jövését-menését, mozgását a forradalom és szabadságharc hónapjaiban, de nyilvánvaló – a lapból s a kortársak levelezéséből egyaránt –, hogy szerkesztési munkáját félkézzel, kutyafuttában látta el; anyagiakban pedig már ekkor is határtalan felelőtlenséggel viseltetett. Erről Arany is, Petőfi is többször panaszkodnak – ki-ki a maga vérmérséklete szerint. Annyira, hogy Arany egy másik néplap elindítását fontolgatja,⁶ de ennek a lehetőségét elsöpri a történelem.

A szabadságharc bukásával mindenki léte elbizonytalanodott, mindenki feje fölött ott lebegett a hóhér kötele: fokozottan érezhette ezt Vas Gereben, aki mégiscsak egy, a függetlenség, a kormány mellett, sőt egy időben az uralkodó ellen nyíltan agitáló néplapot szerkesztett. Elhagyja családját, s eleinte Deák Ferencsel, komájával együtt bujdosol a Dunántúlon paplakról paplakra; előbb Deák tér vissza a „legalitásba”, kehidai birtokára, majd – egy évi bujdosás után – Vas Gereben is jelentkezik a császári hatóságoknál. Vizsgálati fogságba vetik, de rövidesen szabadul; azonban az ügyvédi gyakorlattól eltiltják.

Szabadulásának körülményei máig tisztázatlanok, valószínűleg ma már tisztázhatatlanok. Ő maga azt híresztelte, hogy a periratokhoz csatolt humoreszkjei enyhítették meg iránta a vizsgálatot folytatókat; a szóbeszédben erősen tartotta magát a hír, hogy besúgást vállalt. A legvalószínűbb Váli Béla sejtése: hogy a „firkászokkal” nem sokat törődtek akkoriban, inkább megnyerni, mint megbüntetni akarták őket.⁷ Akárhogyan is volt, Vas Gereben az ötvenes évekbe kenyér és hivatás nélkül, a rendőrség előtt gyanús elemként lépett be; fogsága alatt felesége is súlyos beteg lett, s rövidesen meg is hal, két kis gyereket hagyva rá. Ha ügyvéd maradhat, talán sose lesz belőle regényíró, megmarad írásban-szóban társasági mulattatónak, legföljebb két nemzedékkel korábbi Tóth Béla lesz belőle; így azonban, eléggé kétségbeesett helyzetben, szinte kénytelen volt íróvá lenni. Annál is inkább, mert ekkor ez népszerű és áhított pálya volt, különösen a lap- vagy folyóirat-szerkesztői munka: erre „a legtöbb magyar író szinte lázasan vágyódott. A névleges sajtószabadság idején, amikor a kormányhivatalokhoz nem férhetett, vagy nem akart félni az író, amidőn képviselőnek vagy megyei tisztviselőnek senkit sem választhattak, a szerkesztőség meglehetősen biztos jövedelmű és tisztességes hivatalnak látszott.”⁸

Tizenkét esztendei lázas munka kezdődött: a tizenkét év alatt – 1855-től 1867-ig – tizenegy regénye jelent meg, s ezekkel alaposan lehorgonyozta magát az olvasóközönség szívében; közben számos kisebb írása, adomagyűjteménye is napvilágot látott, újra meg újra felbuzdul és újra meg újra hamvába haló szerkesztői, lapalapítói vállalkozásairól és sikertelen drámaírói kísérleteiről nem is beszélve.

Első felesége halála után hamarosan újra nősül – a gyerekeknek anya kell – de ezzel is csak a gondjait szaporítja: fiai nem férhetnek össze az új asszonnyal, s Vas Gereben egyre gyakrabban keres menedéket hol hosszas vándorlásokban a Dunántúlon és az Alföldön, hol a pesti irodalmi élet kocsmái asztaltársaságaiban.

Írásai népszerűsége, kiadói vállalkozásai tulajdonképpen nyugodt, kényelmes életet biztosíthattak volna neki; de erről szó sem lehetett. A fékevesztett grüנדolásnak az a légköre, amelyet majd Tolnai Lajos ír meg maradandóan, az ő könnyen felforró lelkesedését is magával sodorta: kétes barátok biztatására új meg új vál-

⁶ Uo. 258–259.

⁷ VÁLI, 1883. 32.

⁸ ANGYAL, 1925. 106–107.

lalkozásba fog, sorra megbukik. Ezekről ma már nem sokat tudhatni; de azt igen, hogy ezek következtében az anyagi bizonytalanság egy pillanatra sem hagyja el, és az írói társaságokban mind notórius „tarháló” vált nevezetessé.

Valószínűleg ennek tudható be, hogy a hatvanas évek elejére – éppen ügyvédi ismeretei révén – főúri pártfogókra-barátokra tesz szert s azok biztatására megint A Nép Barátja írásába-szerkesztésébe-kiadásába fog: de mennyire más lap ez, mint ami az elődje volt! Ez már bizony aulikus kiadvány, némi hasznosítható praktikus tanácsokkal: ekkori kiadása elégséges arra, hogy Vas Gereben neve ne szeplőtlenül lépje át a kiegyezés küszöbét.

Szerencsére már nem kellett sokat küzdenie a történelemmel: egy év múlva, az első delegációs tárgyalások során, amelyeket mint riporter követett Bécsben, egy hirtelen rosszullet során negyvenöt éves korában elvitte a szíve, mielőtt segíthettek volna rajta.

Ha a történelem felől nézzük, azt hiszem joggal mondhatni, hogy Vas Gereben kora hű gyermeke volt: a feudális társadalmi rend széttöredezése, a forradalmi hullám sodrása felkapta, földhöz vágta, újra talpra segítette: saját képességeit, lehetőségeit mindig túlbecsülve hitte azt, hogy bármikor bármire képes. Lelkesedett, fellobogott, összetört, apátiába esett: a kortársak emlékezései-leírásai egy jellegzetesen mániás-depressziós alkatról szólnak, aki – legalábbis a társadalom szempontjából – a normalitás határán járt sokszor. Kedves, vidám pajtás volt: ha otthon sokszor morózus és hamvába holt, amint társaságba került, fellobogott, középpont lett, s az élesen szellemes visszavágástól a goromba tréfáig sem vetett meg, hogy ezt a középponti szerepét megőrizze.

Hihetetlen gyorsan dolgozott: néhány hónap alatt összeütött egy regényt, publicisztikai írásait nem ritkán a szedőasztalon „hozta össze”. S a lázas írás, társasélet, szerkesztés heteit-hónapjait újra meg újra a menekülés gesztusa követte: el Pestről, vidékre, a Dunántúlra legtöbbször, néha az Alföldre is (de tudtommal soha a Partiumba vagy Erdélybe, sem a Felvidékre), gyalog vándorolva, úri lakokban, de legfőként plébániákon vendégeskedve, majd megint tovább indulva.

A gyanús, a politikailag zavaros ember híre egész életén át elkísérte – talán nem alaptalanul.⁹ Őt ez vagy nem érintette, vagy nem zavarta: nincs adat róla, hogy ilyesmi miatt valaha panaszkodott volna. Minden bizonnal helyesen látta őt Mikszáth Kálmán. „De Radákovics legalább mint ember sohasem forrta ki magát. Bohém maradt élete végéig, könnyelmű és nem válogató az eszközökben.”¹⁰

Míntha az első „közönségikereit” elérő urasági írnok kamasz szintjén rögzült volna jelleme, viszonya az élethez és a társadalomhoz: vidáman, felelőtlenül, depresszióit lehetőleg mindenki elől rejtve. De mindez nem befolyásolta a közönségét. Lehet, hogy ő maga elsősorban kenyérkeresetként fordult a rendszeres irodalmi tevékenység felé, de a közönsége hamar rátalált, s hű maradt hozzá: önmaga kifejezését lelte benne meg.

⁹ Az Arany–Tomba levelezésben többször előfordul a neve, különösen Tompa részéről negatív felhanggal. Ha ehhez hozzávesszük, hogy számos más író társával ellentétben aránylag könnyen kapott időszaki lapkiadási engedélyt (Vö.: ANGYAL, 1925. 111–112.), s kisebb szabályszegéseit is jóindulatúan elnézték, valószínűnek látszik, hogy a személyét körüllegő gyanú nem volt egészen alaptalan.

¹⁰ MIKSZÁTH, 1906. VII.

Regény vagy korrajz?

Ha a késő utókori olvasó egyben olvasgatja Vas Gereben regényeit, valószínűleg elgondolkodtatja az, hogy a szerző hosszabb lélegzetű műveit műfajilag majdnem egyenlő két részre osztotta: öt „korrajz”-zal szemben hat regény áll. Ez mindenesetre olyan műfaji gondosságot tételzett fel Vas Gerebenről, amely emberi és írói jelleme ismeretében meglepő; s ha közelebről megnézzük ezt a megkülönböztetést, szinte természetesnek látszik, hogy igazán nincs nagy különbség az így vagy úgy megjelölt elbeszélő prózai művek között. Vagy mégis lenne?

A szerző maga „korrajz”-nak minősíti a következő műveit: *Nagy idők, nagy emberek, A nemzet napszámossai* („magyar korrajz”), *Egy alispán* („Régibb magyar népelet”), *Dixi, Jurátusélet*. Ebből arra következtethetnénk, hogy azok a művek esnek Vas Gereben elképzelésében a „korrajz” kategóriájába, amelyek nagyobb időszakaszt, történelmileg jelentős eseményeket vagy személyeket mozgatnak. Ebben a felfogásban csak az a zavaró, hogy az első – és népszerűségét megalapozó – műve, a *Régi jó idők* még a „regény” műfaji megjelölést használja; de ennek nyilvánvalóan elsősége az oka; tán még nem is vette észre, hogy van itt más irodalmi műfaj is, amely az ilyenforma írásokra jobban illik, meg talán a közönségsiker vágya: a közönség ekkor (1855-ben vagyunk!) minden áron szórakozni akart, s mi lenne, lehetne szórakoztatóbb, mint a regény?

De ha közelebb lépünk, maga ez a „korrajz” kifejezés sincs probléma nélkül. Először is: meglehetősen korhoz kötött. Mint műfaji elnevezés szinte kizárólag a tizenkilencedik század első felében, közepe táján fordul elő; később már nem műfaj, hanem egy-egy művön belüli részlet, ábrázolásmód megjelölése. Nálunk kétségtelenül a német irodalom nyomán honosodott meg – egyáltalán, mert a német irodalom, szóhasználat ismerte a „Zeitroman” megjelölést. Az is elsősorban a múlt század eleje-közepe táján; van ugyan bizonyos törekvés a későbbiekben arra, hogy innen származtassák s ezzel azonosítsák, vagy legalább ide vezessék vissza a későbbi fejleményeket: az esszéregényt és a tézisregényt, de emezek nélkül is megállják a helyüket, s talán joggal mondható, hogy teljesen más korigénynek felelnek meg – arról nem is beszélve, hogy művelőik tán nem is álmodtak még a később fölfedezett korai ősökkel való kapcsolatról.

Mindenesetre árulkodó, hogy a különböző szótárak hogyan viszonyulnak ehhez a kifejezéshez? Halász német szótára természetesen fordítja a német kifejezést; Országh angol szótára nem is ismeri; Eckhardt francia szótára a „korrajz”-ot körülírva lefordítja, megfelelő francia kifejezést nem ismer; sem a Ványi-féle, sem a Benedek-féle Irodalmi Lexikon ilyen címszót nem vesz fel; a Világirodalmi Lexikon igen, de csak szűkebb fogalmi meghatározást ad, mint az Értelmező Szótár. Mindebből csak arra következtethetünk, hogy a kifejezés nálunk ismert ugyan, de feltehetőleg senkinek még komolyabb elméleti problémát nem okozott.

Bár idevonatkozó monografikus munkát nem sikerült felfedeznem, kétségtelennek látszik, hogy a fogalom és a vele járó műfaji gondolat a „Junges Deutschland” mozgalommal kapcsolatban, a múlt század harmincas–negyvenes éveiben keletkezett; mindenesetre valahol Achim von Arnim, Gutzkow, Anette von Droste-Hülshoff környékén.¹¹ születik meg a gondolata egy, a lineáris „Erziehungsro-

¹¹ Vö.: W. KILLY, *Literaturlexikon*. (München, Bertelsman, 1988.) I. 212., III. 69.; és Horst Albert GLASER, *Deutsche Literatur*. (Hamburg, Roro Handbuch, 1980.) VI. 106–107. P. MERKER-STAMMLER, *Reallexikon*. III. 69.

man"-tól eltérő, modernebb, szimultánabb és történetileg szélesebb és hitelesebb ábrázolásmód igényével.

Ismerve szerzőnk nem elsősorban elméleties gondolkodásmódját, talán túlzás is ezeket a német példákat és előzményeket felsorolni: több mint valószínű, hogy a német szerzők egyikét sem ismerte (bár ezt természetesen kizárni nem lehet), csak az új kifejezést, megjelölést hallotta vagy olvasta valahol, s elsajátította, mert célszerűnek látta. Ha ez így volt, akkor ez mindenesetre 1855-ben történhetett: hiszen a *Régi jó idők* teljes egészében megfelel a Vas Gereben-i „korrajz”-elképzelésnek, mégis még „regény” megjelölést hordoz; az 1856-os *Nagy idők, nagy emberek* – mely sem szemléletmódjában, sem modorában nem válik el elődjétől – már „korrajz”-ként van jelölve.

De mi az, amit Vas Gereben a korrajz sajátosságának vél? Erről ő maga többször is szólt többet-kevésbé, de aligha egészen megvilágosított. Kétségtelenül valamiféle történeti teljességet vindikált a maga korrajzában Vas Gereben,¹² talán némi történeti ábrázolásbeli folyamatosságot is. A korrajz „indokokat követel írójától”,¹³ a korrajz politikum és fikció egymásmellett-élése¹⁴ sőt „első célunk bizonyos tanulságot meríteni az időknek intéséből, azután következik a második cél: egy kis mulattatás.”¹⁵

Mindenesetre: a korrajz szándéka emeli ki az író szándékát a „léha célok” közül – ezért kell az olvasónak eltérni mindazt, ami „korrajzba való”.¹⁶

Tehát az író meggyőződése és szándéka szerint a korrajz valahol a történeti mű és a fikció között helyezkedik el; a történetiségre való törekvése menti föl az író a léhaság vádjá alól. Furcsa módon itt hirtelen a papos nevelés, a parókiák gyakori frekventálása vesz revánsot írónkon: újra meg újra mentegetni kell magát azért a „léhaságért”, hogy szépirodalmat igyekszik teremteni; innen ered nyilvánvalóan az a sokszor idegesítő szokása is, hogy úgyszólván minden fejezet elején néhány oldalas prédikációt kanyarít valamely erkölcsnemesítő témáról, amely lazán függ össze a fejezet tartalmával, s csak azután kezd a további mesébe.

Az alcímek korábban jellemzett megoszlása korrajz és regény között arra mutat, hogy írónknak voltak némi műfaji megfontolásai. Ezek közé tartozott az a fellobbanó, majd hamar kihunyó szándéka is, hogy a közelmúltat és a jelent egyetlen nagy regényciklusba foglalja össze.¹⁷ Hogy ezt a szándékát sosem valósította meg, annak oka részben az alkotó sajátosságában rejlett, de nem kis részben az írói módszerben (ha ilyesmiről nála egyáltalán beszélhetünk), amely szerint alkotott. Tudniillik éppen terv-nélkülisége, lobbanékony íróága következtében, úgyszólván minden „korrajz”-ában, újra meg újra a maga adomázó módján az egész ciklust írja meg: a napóleoni háborútól a reformországgyűlésekig. Ennek ismételt nekifut, új meg új (vagy részben új) szereplőkkel, mesével; de mindig kénytelen végigmondani a történetet, hogy valahogy a végére érhessen. Ahhoz, hogy ciklust írjon, sem kitarás, sem tervezőkészség, sem az ihlet lehető megszabolázása és célba-hámba fogása nem volt meg benne.

¹² „Arra is gondomnak kell lenni, hogy korrajzot írrok. Ha az utóbbi fejezeteket elhagynám [...] a követelőbb olvasó méltán kérdené, miért neveztem el e munkát korrajznak?” *Egy alispán*, 371.

¹³ *Jurátusélet*, 325.

¹⁴ *II. József*, 48.

¹⁵ Uo. 333. Ez annál figyelemre méltóbb, mert ezt a művét szerzőnk „regény”-ként határozza meg.

¹⁶ *Jurátusélet*, 291.

¹⁷ CSÁSZÁR, 1922. 237.

Az ember hajlamos lenne azt hinni, hogy Vas Gereben tulajdonképpen eltévedt történetíró: ott lett volna helyén, a romantikus magyar történetírásban, s ott tán többre is vihette volna az utókor szemében. Ez azonban tévedés – még akkor is, ha ő maga szívesen és egyetértőleg idézi gyakran és hosszasan Horváth Mihályt a maga műveiben –, hiszen sem látása, sem módszere nem a történetíróé.

Lényegében kora írója volt: a romantika szülőtte. Erre mutatnak elsősorban jellemei: mind egysíkú, egy mozgatóra járó, mely éppúgy lehet a fennkölt nagylelkűség, mint a ravasz önzés, sőt bizonyos esetekben az elvetemültség, a szinte sátáni gonoszság. De a döntő mindegyiknél az, hogy egyetlen vonás megtestesítése: mindig ugyanúgy működik, csak a helyzetek változnak körülötte, a zsugori ugyanúgy zsugori, a basáskodó egyformán basáskodó; még a számára annyira rokonszenves Józsa Gyuri is elszürkül egy regényhosszat (*Egy alispán*), mert különböző, jóízű és izetlen tréfák elmondása közben az íróban szinte föl sem merül: mi is mozgatja ezt az embert, azon kívül, hogy mindenáron epatírozni akar és jókomájának, Szentpáli Mihálynak túljárni az eszén? Itt sokkal több Józsa Gyuri-anekdota van összehordva, mint Jókai összes műveiben, mégis a Jókai teremtette alak megél, máig friss – ez pedig mindvégig nem válik elevenné.

Az a jellemzésbeli felületesség, amelyet a fentiekben körülírni próbáltam, még feltűnőbb a mesével való bánásában. Aki még Vas Gerebenről eddig írt, mind megemlítette, hogy meséit elfedik a ráburjánzó mellékszálak, a bőven kitergetett adomák, olyannyira, hogy az olvasó legtöbbször adoma-mozaikot olvas, nem folyamatos regényt. Mindez teljesen igaz; s valószínűleg ebben a hibájában rejlik az író sokáig tartó népszerűségének nyitja. A vidéki úri társaság fehérsztafál fölötti eleven műfajának a megírója ő, aki maga is híres és verhetetlen adomázó volt Dunántúl-szerte. Minden bizonnyal ebből fakad legjobb és igazi írói tulajdonsága is: az élőbeszéd közvetlen és eleven visszaadására való képessége. Ebbe léptenyomon beleütközünk regényeiben. Sokszor kitűnő, sőt drámai erejű dialógusokat ír, és elbeszéléseiben is igazán ott csillan föl a papír a tolla alatt, amikor idősebb asszonyok perlését-morfondírozását kell visszaadnia: ebben azt hiszem, nincs párja az egész 19. századi magyar irodalomban. Ugyanakkor a pozitív alakok és a szerelmesek szövegeit gyakran elhomályosítja-elszürkíti a célzatosság; a szándékolt idealizálás, a minden áron való tanító-nevelő szándék. Ebben nyilván kora irodalmának gyermeke volt; de ez a kor nagyon elmúlt.

Bár ne próbáljunk mindent a korra s a kor ízlésére kenni: az író maga is tisztában volt saját korlátjával: nők lelki ábrázolására, belső kedély-hullámzásaiak visszaadására képtelen.¹⁸ S talán nemcsak a nőkére: alakjai belső fejlődést nem ismernek, mindvégig olyanok, amilyenek – s ez nem a természet ajándéka, hanem az író szándéka vagy tulajdonsága.

Eszmék és eszmények

Minek tudható hát be Vas Gereben nem múló és hosszán tartó népszerűsége? Miért lett ő legalább két nemzedéken át kedvelt olvasmány – s maradt a felnőtt és ifjúsági olvasmány határán még tovább is az, majdnem egy századon át?

¹⁸ „Emma minden feszélynek elmellőzését óhajtván, Marinak elmondá boldogságát, bánatát, a jövődönnek küzdelmeit és aggodalmát. Nem kísértem meg a részletezést, – a nők az ilyen bizalmas órákban egészen kifejezik nőiségüket, hogy azt férfi ész utol nem érheti. Nőírók e nemben végtelen magasan állnak fölöttünk – ezért óvakodom e finom szövedékbe nyúltni, mert bizonyosan tudom, hogy kezeim közt összekuszálódnék.” *Az életűnt ember*, 257–258.

Ebben nyilván jelentős szerepe volt az előbb már kissé korholólag említett egyvonású jellemzésének; emellett azonban döntő vonzása bizonyosan abban a világnézethen rejlett, amelyet hol szónokian kimondva, hol csak a mesébe s a figurákba rejtve olvasóinak közvetített. S ha ezt néven próbáljuk nevezni, akkor minden bizonnyal a tizenkilencedik századi magyar progresszió legkisebb közös nevezőjének nevezhetjük: közönségsikerének az az ösztönös tulajdonsága volt a titka, hogy olvasóközönsége legszélesebb rétegeinek az egyetértését vívta ki nézeteivel. Tovább mennék: annak a vidéki, sőt falusi olvasórétégnek, amely még a régi világ eszményeibe eresztette gondolkodása gyökerét, de már óvatosan a világ fejlődésével is megpróbált legalább egy darabig együtt haladni, volt Vas Gereben a leghűségesebb kifejezője – s ezért hálából ez a réteg, ez a frissen olvasóvá fejlődővedlő réteg lett sikerének, népszerűségének a hordozójává. Ezt határozta meg igen pontosan Nagy Miklós, az eddigi legelmélyültebb Vas Gereben-elemzés írója: „Vas Gereben haladó magatartását tehát a naiv önelégültség és kapitalizmus-ellenesség mellett a maximális nemzeti egységre, politikai összhangra való törekvés szűkítette le. Ettől függetlenül is csonka, egysíkú szabadelvűség nyilatkozik meg könyvei egészében. A fejlődés ütemét a jobbágyság felszabadításán, a közteherviselés megközelítésén, a nyelvújítás, irodalmi fejlesztés harcainak kibontakozásán mérte.”¹⁹

Mint közönsége túlnyomó része, ő maga is konzervatív liberális volt. Ezt talán még deklaratív mondatlendületeinél is jobban kifejezi a tény, hogy ábrázolt világa egyfelől a – gyakorlatilag időn kívüli – népelet (amelyben a legtöbb máig élő mozzanatot sikerült megörökítenie), másfelől a politikai világ addig, amíg az a nagyúriból kisúrivá változik: a napóleoni háborútól a reformországgyűlésekig. Nem véletlen az, hogy íróideáljai Dugonics, Kisfaludy Sándor és a *Zalán futása* Vörösmartyja, de már Kisfaludy Károlynak a nevét se írja le; hogy politikus-ideálja Széchenyi István (és mellette még Wesselényi Miklós) –, de sem Kossuth, sem Petőfi már nem férnek bele írói világképebe. Ebben természetesen szerepe lehet annak a nem elhanyagolható ténynek is, hogy művei az ötvenes-hatvanas években, nem csekély rendőri elnyomás alatt születtek; hogy ő maga is megégette már magát, s nyilván nem akart valami elcsúszó tollhiba miatt újra hűvösre kerülni vagy az irodalmi életből is kitiltatni; az önfeláldozó erkölcsi bátorság nem volt a jellemzője. De azért ha óvatosan, ha név nélkül, ha csak az olvasóra kacsintva is – ennek nagy technikája, kultusza alakult ki ezekben az évtizedekben – ha igazán akarta volna, felidézhetne volna a közelmúlt történelmének ezeket a nagy alakjait. De nem: Vas Gereben fantáziája megállt a negyvenes évek küszöbén – mert odáig tudta lelkesen követni gondolatilag is az eseményeket. Az ember a későbbiekben is szerepet vállalt és néha túlzó álláspontot képviselt; de művei hitelesebb és pontosabb képét adják belső fejlődése korlátainak, mint az idők sodrásában időnként megengedett túlzó kifejezései.

Ennek a konzervatív progresszióknak mi sem jobb mércéje, mint egyfelől a jobbagyfelszabadítás töretlen igénylése, mondhatni minden művében – de másfelől a magánéletbeli ragaszkodás az óvilághoz, annak az erkölcseihez és szokásaihoz. Ha ifjai és lánykái egyvonásúak, ha igazi érzelmi viharra, szenvedélyre a tolla képtelen, az nem pusztán az írói képesség korlátja, hanem a látás, a meggyőződés korlátja is: az életnek még a legmagánéletibb területén is valójában maradi, mert az összehozott házasság meggyőződéses híve. Erről ékesen beszél *Az öreg Schnell-*

¹⁹ NAGY, 1983. 131.

lerné című emlékező-elbeszélése: a maga számára ideális emberi kapcsolatot ír le abban az „összehozott házasságban”, amelyről az öreg Schnellerné oly elérzékenyülten vall. Főlöszlegesen lenne itt hosszabb listát előadni: számos regényében, különösen az öregebb párok jellemzésénél bukkan föl újra meg újra az összehozott házasság idealizálása.

Figyelemre méltó az is, hogy paraszti alakjai mennyivel létszerűbbek, mint az úri világ megtestesítői, pedig érzelmi súlyban is, valószínűleg sorszámbra s mesefordulatszámra is az utóbbiak vannak túlsúlyban. S ezt elmondhatjuk annak ellenére, hogy elég hamar fölismerhetjük: ezek éppolyan egyvonalú alakok, mint az urak, csak a parasztnak az irodalmi ábrázolásában – legalábbis Vas Gereben korában – ez sokkal inkább kielégítő, a teljesség illúzióját adó, mint a nemesi-úri világ rajzában. Persze ennek az a következménye, hogy paraszti alakjai igazán elbeszéléseiben a legjobbak, mert ezekben ez az egyvonalú ábrázolás kevésbé szükséges, inkább kielégítő. Regényeiben ez már nemegyszer korlátozó; a népi alak szükségképpen mellékalakká lesz, mert ott ez az egyetlen vonásra épített jellem, amelyet a tárgyi pittoreszk gazdag (és jól megfigyelt) mozzanatai vesznek körül, az élet benyomását kelti. Ezt talán legjobban megformált és elbeszélésében – regényben egyaránt többször is visszatérő alakjánál, Köntös Mihálynál figyelhetjük meg: a figura szigorúan egyvonalú, de az ő irodalmi és társadalmi szerepében ez nem okoz hiányérzetet.

Így – minden bizonnyal nem valamilyen szándékoltsággal, hanem írói ösztönei által vezéreltetve – sikerül elérnie azt, hogy egyszerre tudja idealizálni az úri és a paraszti világot; hogy egyszerre tud két, frissen olvasóvá változó rétegnek a kedvében járni, anélkül, hogy a romantika eszköztárát kellene felvonultatnia a figyelem és rokonszenv felébresztése és fenntartása érdekében.

Mi sem jellemzi jobban Vas Gereben konzervatív liberalizmusát, mint a nemzetiségekhez, nemzeti különösségekhez való viszonya. Már mondtam korábban, hogy szinte minden története a Dunántúlon játszódik, s ha véletlenül átlépi a Duna vonalát, világa akkor is dunántúli. Ennek következtében szinte egész oeuvre-jében nem találkozunk igazán nemzetiséggel: még a svábbal se, pedig azzal bőszeggel kellett már találkoznia vándorlásai során. Két „nemzetiség” fordul elő műveiben: a zsidó és a cigány. Ezzel sem kellene különösebben foglalkozni, ha történetesen Pintér Jenő „tudományos rendszerezésében” nem tartotta volna szükségesnek Vas Gerebent az „antiszemita írók” csoportjában megemlíteni.²⁰ Messze vezetne, ha egyenként megvizsgálalnók, mennyiben érvényes ez a többi említett: Bernát Gáspárra, Kuthy Lajosra, Nagy Ignácra? De Vas Gerebennél maradv a vádat (amely Pintér tollán még elismerés volt) nyugodtan elutasíthatjuk. A cigány és a zsidó Vas Gerebennél az alak pittoreszk vonásai miatt lép föl gyakran; s ha *A régi jó idők* Jakab zsidaja igazán a romantikus rémdrámákból keveredik a dunántúli puszták világába, mellette ott van Tanti cigány, aki minden emberi jóság hordozója a maga elesett mivoltában. S mondhatni, zsidó-ábrázolása is egyensúlyban van: az *Életúnt ember* Berger zsidaja szinte a hihetónél is ideálisabbra van festve. Lehet, hogy ma az egyik vagy a másik figura ilyen vagy olyan tulajdonsága, jellemvonása túlzottnak, sértőnek tűnik: a maga korában nem volt az. Vas Gereben ábrázolása ebben a vonatkozásban sem lépett túl az adomán: elvetemültségben is, jóságban és nagylelkűségben is a túlzót kereste, mert az volt

²⁰ PINTÉR, 1993. 899.

számára megragadható. A cigány, a zsidó nem a rossz hordozója volt, vagy a jóé – hanem túlzó, mert „érdekes” és idegen vonásoké.

Művészet – vagy valami más?

Az eddig elmondottak során már többször utaltam arra, hogy Vas Gereben számára mennyire fontos volt az adoma. Fontos volt az embernek is: vándorútjain paplakban, parókián, udvarházban, parasztkunyhóban a legtöbbször adomával „fizetett” a vacsoráért, szállásért, s a kölcsönt gyakran busásan megnövelve kapta vissza. Kiváló emlékezőtehetsége lehetővé tette: rendkívüli mennyiségű adomát gyűjtött föl s őrzött meg, hogy alkalomadtán ezzel szórakoztassa asztaltársait. Ennek a gyűjteménynek a csúcsa az a közel ezerkétszáz adoma, amelyet ő maga is kiadott s amelyre az *Összes munkái* több kötetében szétszórva megtalálhatók.

Talán furcsának tetszhetik, hogy ugyanakkor a magyar anekdotakincs nagy gyűjtője és közléteveje, Tóth Béla a maga gyűjteményében alig-alig hasznosít valamit Vas Gereben írásaiból: ha jól számoltam, talán egy tucat történet alá biggyesztette elődje nevét. Ez még akkor is meglepő, ha tudjuk, hogy mindketten elvszerűen más iránt érdeklődtek: Vas Gereben az adomákat gyűjtötte-tárolta, Tóth Béla az anekdotákat. Az előbbi embertípusok típusos történetét fogalmazza meg frappáns formában; az utóbbi az ilyen történeteket, mondásokat ismert történeti személyekhez köti s ezáltal növeli érdekességét. Ennek ellenére ez a kevés – öt kötetben egy tucat, fél lapnál ritkán hosszabb írás! – meglepő; különösen azért, mert bizony Vas Gereben a maga „korrajzai”-ba nem kevés anekdotát gyűrt bele; ezeket kiszedegetni Tóth Bélának gyerekjáték lett volna. Így e magatartás okaira legföljebb következtethetünk: tán némi szakmai irigység munkálhatott mögötte, mert hiszen amikor Tóth Béla a maga gyűjteményét készíti, Vas Gereben nem elfeledett ember, sőt második virágkorát éli: nagy megyei céccóval emléktáblát helyeznek el a fürgedi szülőházon,²¹ s ekkor van megjelenőben *Összes munkái*nak tizenkét kötetes gyűjteménye.

Ha kissé szélesebb látókörben vizsgáljuk, Vas Gereben a csökevényes, kissé provinciális, de létező „magyar bohém” egyik képviselője volt. Ezt a társadalmat (vagy inkább társaságot) is a forradalom bukása, a társadalom általános helyzetének reménytelensége hívta életre – s ha ők inkább az eszményítő realizmus felé tapogatóztak, mint kiábrándultabb francia társaik, azért lényegében egy hajóban eveztek.²² Talán annyiban is, hogy az ambíció és képesség nem fedte egymást; egyébként általában megfigyelhetni, hogy amikor a társadalom – forradalom vagy ellenforradalom következtében – fölbolydul, akkor hirtelen a saját képességeiket felmérni nem tudó emberek kezdenek csillogni, kerülnek fölül. Az ambíció és a képesség elszakad egymástól, s ideig-óráig az ambíció látszik győzedelmeskedni, míg hamarosan a képesség meg nem állja a maga bosszúját.

Így Vas Gerebennél is: az ambíció határtalan volt, végeredményben a magyar történelem hivatott megírójának vélte és állította be magát; ugyanakkor ehhez képességei aránytalanul kisebbek voltak. Hol volt őbenne az a lélektani ismeret, beleérzőkészség, amely Kemény Zsigmond műveit nyelvi nehézségük ellenére máig életben tartja! Hol a történelemnek és a társadalomnak az a megelevenedő

²¹ KEVE, 1904. 627–628., valamint a Vasárnapi Újság 1904. jún. 26-i névtelen cikke.

²² „Közmondássá vált, hogy a magyarnak nyavalyája az egyetnemértés. Hol van meg hát az a nagy egyetértés? Egy példát tudok, midőn mi is egyetértettünk: 1850-től 1860-ig, az a kor volt a magyar történetnek legélhetősebb korszaka. Ilyen egyetértéstől mentsen meg az Isten [...]” *Dixi*, 3–4.

elméleti ismerete, amely Eötvös műveiben máig magával ragad? Vagy éppen Jókai csodálatos mesélőkedve, színes és nemcsak eleven, de megelevenítő képzelete, mely azt is magával ragadja és a mese bűvöletébe vonja, aki pedig átlát némely megoldásán? Mindez Vas Gerebennél nem létezik. Van viszont egy olyan tulajdonsága, amely a maga olvasóközönségének – s talán minden, a könyvvel barátkozni kezdő olvasónak – varázsos és rokonszenves: eredendő és természetes naturalizmusa.

E szót nem a tizenkilencedik századi francia irodalom diadalra jutott értelmében használom, hanem úgy, ahogyan a zenében, egyes előadóművészek jellemzésére használatos: a kottát nem ismerő, de hallás után bármit lejátszó – és sokszor csodálatosan lejátszó – cigányzenészre szokták mondani, hogy naturalista. Így volt az Vas Gereben is: bámulatos memóriája, amely minden történetet–anekdotát, párbeszédet–jelenetet elraktározott, a költői teremtő erő és fantázia helyébe lépett: ezért nem tud regény-mesét kiötleni, de minden regényét dűsan befolyondározza az adomák mérhetetlen tömege; ezért tudja oly kítűnően beszéltetni idősebb nőalakjait vagy akár a férfiakat is, míg a fiatalokra nincs hangja – mert intim pillanataikban nem hallotta őket.

Azt lehetne mondani, hogy egy idő előtt föllépett folklorista bujkál a műveiben: egy folklorista, aki nem csak a népéletet akarja lekottázni, hanem az úri osztályok beszédét, gondolkodását is; aki nem éri be a jelen megírásával, hanem a múltat is jegyzőkönyveibe akarja foglalni. A változás ebben valamikor a hatvanas évek elején következik be: igazán az *Életűnt ember* az első programmatikus regénye. Addig az élet: a népélet és az úri világ megfigyelője, utána – mesélője volt; ekkor, ezzel a regényével lép be először a programos író szerepébe.

A nép, a népélet csodálója, tisztelője, glorifikátora volt szinte fellépése óta: második regénye, a *Nagy idők, nagy emberek* során Bowring, a Magyarországra látogató angol utazó szemén át nézve olyan mértéktelen dicshimnuszokat zeng a magyar népről, amely már-már önkéntelen gúnynak tetszik. De nem volt az: a hat évvel később született *Életűnt ember* már programmatikusan „népi írás”: a kiégett, illúziótlan felsőbb osztálybeliekkel szemben a nép romlatlan erkölcsének a glorifikálása ez; csak a következő lépést kell majd megtenni, a felsőbb osztályok helyébe a városi embereket beiktatni, s már a népi irodalom gerincvonása létre is jött. Ebben persze Vas Gerebent megakadályozza „naturalizmusa”; de nem véletlen, hogy valahányszor napirendre került a magyar szellemi életben ez a szembeállítás, mindannyiszor Vas Gerebennek kisebb-nagyobb reneszánsza is keletkezett.

Ez a népszerűt azonban igen pozitív hatással volt Vas Gereben írói alakulására. Mint említettem, művei olvastán megerősödik az ember érzése, hogy írónak fantáziája alig, de memóriája annál kiválóbb volt. Ez nyelvi vonatkozásban is megjelenik. Népi gyökerű, gazdag nyelven ír; tudtommal még senki nem készített Vas Gereben-szótárt, de ha ilyen készülne, nem lepődnek meg, ha igen gazdag szókincsről tenne tanúbizonyságot. S ha ilyen nem készült, az még érthető; de kevésbé érthető, hogy tudtommal máig nem volt senki, aki műveiből a közmondásokat és szólás-mondásokat kigyűjtötte volna, s ezt összevetette volna más ilyenfajta gyűjteményekkel, nem utolsósorban az általa oly nagyra tartott Dugonics gyűjtésével: egyfelől a szerző nyelvi találmányát látnánk ezzel bizonyítva, másfelől valószínűleg azt is, hogy számos általa kreált szólás ment át azóta a köznyelvbe. Ha nyelvészeink nem is tulajdonítottak neki olyan jelentőséget, mint amely meggyőződésem szerint a magyar nyelv történetében joggal megilletné, az irodalomtörténészek nem hanyagolták el Vas Gerebent. Nem is

tehették: éppen olvasottsága okán. De itt is figyelemre méltó, hogy míg Arany János a *Pörös atyafiakról* hosszú és nagyon méltányos kritikát ír,²³ Gyulai Jószerint a nevét se írja le; Beöthy Zsolt kitűnően jellemzi s helyezi el a vele egykorú líra petőfieskedő vonalában,²⁴ Szerb Antal stílusa barokk csavarosságára és mértéktelen nemzeti öndicséretére helyezi a hangsúlyt;²⁵ Császár Elemér,²⁶ Szinnyei Ferenc²⁷ sok fontos részletet elmondanak vele kapcsolatban, de igazi értékelésétől tartózkodnak; Sötér István a nevét is alig írja le;²⁸ a már korábban említett Nagy Miklós mellett,²⁹ aki summázatában lényegében Beöthy Zsolt ítéletét ismétli – még a legtöbb érdeklődéssel Hegedűs Géza és Nemeskürty István fordulnak feléje.³⁰

De azért a szakmai elmélyültségnek azt a csúcását, amelyet Pintér Jenő alakított ki, senki nem tudta utólni. Ő ugyanis „tudományos rendszerezése” Vas Gereben-fejezetét a következő klasszikusnak tekinthető mondattal summázza: „Írásait nem hintette tele a költészet aranyporával.”³¹

Mi marad?

Nem valószínű, hogy Vas Gerebennek még egyszer divata vagy éppen kultusza támad a magyar szellemi életben – bár a proféták már sokszor ráfizettek profétálásukra. Hatása azonban – ha földalatti csatornákon is – tovább él, hat; s ez a hatás is kétarcú.

Egyfelől magáé az emberé, akiről kortársai mind szinte elnéző szeretettel emlékeztek meg – legelevenebben Jókai³² – de a közeli utókor az írórt sem tartotta jelentéktelennek. Ezt az ítéletet talán Mikszáth foglalta össze leghatározottabban a *Nagy idők, nagy emberek* újrakiadása alkalmából,³³ de az ehhez hasonló ítéleteket kortárs, vagy közeli kortárs-vallomásokban meg lehetne sokszorozni.

Ha ennek a – közel egy századon át tartó – sikernek a mélyére nézünk, azt hiszem, elsősorban szociológiai okokra találunk: egy új, a rendszeres olvasással frissen találkozó társadalmi réteg – vagy inkább rétegek – ízlésének, világlátásának, művészet-felfogásának a legsikeresebb szószólója volt ő. Ez az új olvasótábor a vidéki magyarságból rekrutálódik: részben a parasztság felső rétegéből, de még sokkal inkább a vidéki kisurasságokból és háznépükből, azokból, akik nemzedékeken át legfőljebb Bibliát és kalendáriumot tartottak a házukban, s részben a Vas

²³ ARANY, 1968. 45–52.

²⁴ BEÖTHY, 1906. II. 496.

²⁵ SZERB, 1935. 333–334.

²⁶ CSÁSZÁR, 1922.

²⁷ SZINNYEI, 1941.

²⁸ *Jókai*-jában (1941) tudtommal a neve sem fordult elő; a *Nemzet és haladás*-ban (1953) csak mások elmarasztaló véleményét említi. Nem csoda, hogy hú tanítványa, MEZEI József *A magyar regényről* értekezve (1973) egy rövid oldalvágással intézi el (334–335).

²⁹ NAGY, 1983.

³⁰ HEGEDŰS, 1976. 182–184.; NEMESKÜRTY, 1983. 239–240.

³¹ PINTÉR, 1933. 820.

³² „Mint aki örökké együtt lakott velünk, úgy esett közénk Vas Gereben, abban a pillanatban mindenkinek jó barátjává idomulva. Piros arcú, veres szakállú, kék szemű, jó kedélyű gyerek volt, tele adomával, minden tréfára kész [...]. Jó fiú volt, én szerettem. Mindenkinek tartozott egy kis pénzzel, akit ismert, nekem is; de én szívesen adnék neki tízszer többet, csak élne még; s úgy hiszem, más ismerőse is így van vele.” JÓKAI, 1871. 256.

³³ „Jelentékeny írói tulajdonai voltak és eredeti talentuma, minden írásán rajta van a föld szaga s a jó íz. Tud bánni a gúnnyal, van satírája, imitt-amott a humor arany ere csillan meg, millió és millió anekdota rajzik a fejében, amellet eszes ember, világos fejű, éles tekintetű és bátor szavú, felismeri a jellemzőt és maga is tud jellemezni.” MIKSZÁTH, 1906. IX.

Gereben által megírt történelmi időkben, de még inkább az általa átélte történelmi korszakban – reformkor, szabadságharc, elnyomatás – váltak kíváncsiságból, hazafiságból vagy más indítóokból rendszeres irodalom-olvasóvá.

Vas Gerebenre emlékezve sosem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a magyar történelem egyik mélypontjának: a Bach- és Schmerling-kornak az írója volt. Ekkor ösztönösen ráérezett arra: mire vágyik az olvasó, s azt tudta neki nyújtani, meglepő termékenységgel. Ebben a levert és megalázott állapotban a népszerűségnek – amely könnyen csapott át fajszerűségbe – azokra a hangjaira volt az olvasók nem jelentéktelen rétegeinek szüksége, amelyet akkor legjobban Vas Gereben tudott nyújtani nekik; mint ahogy regényeivel is, de még inkább adomáival azt hiszem, jelentős szerepe volt a magyar huszár-mítosz keletkezésében és fennmaradásában. Lehet, hogy műveit mára már az olvasók tömegei előtt elfedte a feledés pora; de éppen ez – a nemzeti tulajdonságok egzaltálása, könnyes szemű és mértéktelen dicsőítése – máig lappang a magyar szellemi életben. Akkor, amikor megszületett, az elnyomatás korában, ennek megvolt az egészséges és fontos funkciója; de azzal, hogy az idő fordult, ez nem tűnt el, csak átalakult.

Talán ennek is tudható be, hogy furcsa módon művei megítélésében is mintha sokszor csak a nacionalizmus legyezgetése lenne a mérce, s nem a mű önértéke, saját bece: én legalábbis ennek tudom be, hogy legtöbbet emlegetett művei – a *Nagy idők*, *nagy emberek*, a *Régi jó idők*, a *Nemzet napszámosai* nem tartoznak a művészileg leginkább megformált alkotásai közé: ezek elsősorban történelmi adomátárházak, gyenge narratív lánkra fűzve. Lehet, hogy ez a legsajátabb Vas Gerebeni műfaj; de ez a legesendőbb is, amely elevenen mutatja ki írója tehetségbeli és szellemi korlátait.

Értékelői – sőt túlértékelői is – úgyszólván szóltanul mennek el azok mellett a művei mellett, amelyek egy másfajta írói igény, szinte azt mondhatnám, másféle esztétika alapján születnek – vagy amelyek így-úgy próbálnak ennek megfelelni. Ezek a már többé-kevésbé valóban regénynek nevezhető alkotások éppen azok, amelyek eddigi kritikái visszhangjában a legkevesebb jó szót kapták: az *Egy alispán*, az *Életúnt ember*, a *Garasos arisztokrácia*, amelyek egyes alakjaiban, egyes lapjaikon megközelítik Jókai színvonalát – s amelyek éppen a népelet rajzával, annak az „úri világ” rajzába való bevonásával itt-ott még fölébe is emelkednek annak.

Ezek közül a művei közül is kiemelkedik utolsó műve, a *II. József császár kora Magyarországon*. Különös módon ez a regény kapta a legkisebb kritikai visszhangot az egész, Vas Gerebenről szóló, nem is olyan csekély irodalomban. Ennek okát csak találgatni lehet. Talán az író korai halála, talán az idők hirtelen fordulása, talán más – de mindmáig ez a legvisszhangtalanabb regénye szerzőnknek. Pedig műfajilag ez a leginkább nagyrautó és kielégítő is. Korábban is mondtam, hogy Vas Gereben nem tartozott a nagy erkölcsi bátorságú szerzők közé; éppen ezért szinte meglepő, hogy ha a minimális jelmez-igények fenntartásával is, de ilyen határozott és éles bírálatot tudott írni a Bach-korszakról. Mert a *II. József* arról szól. Ne menjünk bele abba, hogy II. József és Ferenc József alakja mennyire rímelenk egymásra; abba se, hogy II. József törökországi hadjárata, s onnan való visszatérése jó parabolája-e Ferenc József első magyarországi útjának? De kétségtelen, hogy ez munkál az író fantáziájában, amikor ezt az ál-történelmi regényt megalkotja – mint ahogy a kéményseprő-legényből lett nótárius és számos más mozzanat világosan a Bach-korszakra és annak a társadalmi-politikai viszonyaira mutat. Itt érezni a leghatározottabban, hogy Vas Gereben író volt, s írói hatása nem jelentéktelen – például éppen Tolnai Lajosra.

Önmagában s az író által adott korban nézve természetesen naiv és elhibázott regény lenne a *II. József*; de az író nem annak szánta, hanem világosan saját átélte kora alig-travesztált képének. A műnek azután valószínűleg az lett az átka, hogy megjelenése feltűnését elsodorta írója halálának a szenzációja; mondanivalóját pedig elhomályosította az újabb fordulat, a kiegyezés, mely ezt a fajta madárnyelvet már eltolta szinte az érthetlenségbe, s az egész mondanivalót is valóban történelmivé tette.

*

Végül is, Vas Gereben életművének jelentős része a nemzeti tudat ama avarjába tartozik, amely ugyan segíti az erdő fáit, hogy éljenek és virágozzanak, de már szinte kielemezhetetlenül elvegyül a természettel. Magyarán szólva, friss szemmel olvasva ezeket a műveket, bizony legnagyobb részük ma már holt anyag; tán a kezdő olvasót elszórakoztathatja, de a művészettel már valamelyest megbarátkozottat kielégítetlenül hagyja. Ennek ellenére nem szabad teljesen átadnunk a feledésnek őt; egy alig-ismert kor szellemi életéről, ízlés- és illúzió-világáról hoz nem jelentéktelen tanúbizonyságot. S ennek valószínűleg nagyobb a történelmi szerepe, mint az esztétikai jelentősége.

Irodalom

ANGYAL, 1925.

Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Szerk., bev., jegyz.: ANGYAL Dávid. Bp., Pesti Loyd Társ., 1925.

Arany levelezése, 1975.

Arany János összes művei. XV. S. a. r. SÁFRÁNY Györgyi. Bp., Akadémiai Kiadó, 1975.

ARANY, 1968.

Összes Művek. XI. S. a. r. NÉMETH G. Béla. Bp., Akadémiai Kiadó, 1968.

BARABÁS, 1903.

BARABÁS Ábel, *Vas Gereben.* Bp., Franklin, 1903.

CSÁSZÁR, 1922.

CSÁSZÁR Elemér, *A magyar regény története.* Bp., Pantheon, 1922.

ERDEI, 1960.

ERDEI László, *Vas Gereben a kismartoni jurátuséletről.* Soproni Szemle, 1960. 258–260.

GYÖRGY, 1934.

GYÖRGY Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai.* Bp., Studium, 1934.

HAMAR, 1973.

HAMAR Péter, *Járt-e Vas Gereben Szabolcsban?* Szabolcs-Szatmári Szemle, 1973. 62–69.

HEGEDŰS, 1976.

HEGEDŰS Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka.* Bp., Móra, 1976. 182–184.

HERCZEG, 1980.

HERCZEG Gyula, *A XI. századi magyar próza stílusformái.* Bp., Tankönyvkiadó, é. n.

JÓKAI, 1871.

JÓKAI Mór, *Az én kortársaim.* A Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1871/72. 239–280.

KEVE, 1904.

KEVE [SEBŐK Zsigmond], *Vas Gereben.* Új Idők, 1904. 627–628.

KOVÁCS, 1985.

KOVÁCS Kálmán, *A XIX. századi próza néhány kérdéséről.* I. Somogy, 1985. 39–50.

KRÚDY, 1987.

KRÚDY Gyula, *A forradalom napjai.* In *Írói arcképek.* I. Bp., Magvető, 1987. 227–228.

MEZEI, 1973.

MEZEI József, *A magyar regény.* Bp., Magvető, 1973.

MIKSZÁTH, 1906.

VAS G., *Nagy idők, nagy emberek.* Szerk. és bev. MIKSZÁTH Kálmán. (Magyar Regényírók)

- NAGY, 1983.
NAGY Miklós, *A regényíró Vas Gereben*. In *Tanulmányok a IX. századi magyar irodalomból*. h. é. n. [Bp., 1983.] 122–149.
- NAGY, 1984.
NAGY Miklós, *Vas Gereben névadásáról*. Névtani Értesítő, 1984. 81–83.
- NEMESKÜRTY, 1983.
NEMESKÜRTY István, *Diák, írj magyar éneket*. Bp., Gondolat, II.
- PINTÉR, 1933.
PINTÉR Jenő, *Magyar irodalom története*. Bp., 1933. VI.
- POGÁNY, 1909.
POGÁNY József, *Arany János politikai nézetei*. Bp., Hedvig, 1909.
- SZERB, 1935.
SZERB Antal, *Magyar Irodalomtörténet*. Bp., Révai, 1935.
- SZINNYEI, 1937.
SZINNYEI Ferenc, *Az irodalmi élet a Bach-korszakban*. (Kny. az IK-ból.)
- SZINNYEI, 1941.
SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. I–II. Bp., MTA, 1941.
- VÁLI, 1883.
Dr. VÁLI Béla, *Vas Gereben Radákovits József élete és munkái*. Bp., Grimm, 1883. (Kny. az EPhK-ból.)
- ZSIGMOND, 1919.
ZSIGMOND Ferenc, *Vas Gereben*, It 1919. 1–22.

Vas Gereben egyes műveit közelebbi helymegjelölés nélkül, a Franklin Társulat 12 kötetes kiadásából (*Összes munkái*. Szerk. VÁLI Béla) idézem. A lapszámok a vonatkozó kötet lapszámait jelzik.